

УДК 347.51

І.І. ГРИШИНА, канд. юрид. наук,
Харківський національний університет
внутрішніх справ
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4340-3593>

СУБ'ЄКТИВНІ ПІДСТАВИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ АКЦІОНЕРНОГО ТОВАРИСТВА ЯК УЧАСНИКА АКЦІОНЕРНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Ключові слова: акціонерне товариство, вина, акціонерні правовідносини, відповідальність акціонерного товариства

Юридичною підставою відповідальності є правові норми, які містять необхідні ознаки або елементи поведінки, що кваліфікуються як правопорушення. Сукупність таких елементів є складом правопорушення. Елементи цього складу можуть бути об'єктивними та суб'єктивними. До об'єктивних елементів правопорушення належать: протиправне діяння, шкідливі наслідки та причинно-наслідковий зв'язок. Суб'єктивним елементом складу правопорушення є вина. При відсутності хоча б одного з цих елементів немає складу правопорушення, і, як правило, немає відповідальності.

У цивільно-правовій, в тому числі, у відповідальності учасників акціонерних правовідносин, найбільш актуальною продовжує залишатися проблема, пов'язана з суб'єктивними підставами її застосування. Особливе значення така проблема набуває у зв'язку з участю акціонерного товариства (далі – АТ) у цивільному обороті. Таке товариство, як юридична особа, вважається суб'єктом акціонерних правовідносин, оскільки останні складаються саме у зв'язку з його створенням та існують за його участі. АТ є організацією, що визнається державою суб'єктом права, виступає в цивільному обороті від власного імені, має відокремлене майно, що належить останньому залежно від виду юридичної особи, не-

се самостійну відповідальність за власними зобов'язаннями. І.О. Покровський зазначає, що поняття суб'єкта права є достатньо умовним і цілком може застосовуватися до юридичних осіб, що мають правоздатність, межі якої встановлюються законодавством, визнаючи її спеціальною лише для мети організації [1, с.157–158]. Проте, законодавець не проводить ніякої відмінності при застосуванні вини, як підстави відповідальності, до юридичних та фізичних осіб.

Метою статті є з'ясування проблеми застосування вини, як суб'єктивної підстави відповідальності у відповідальності АТ як учасника акціонерних правовідносин.

Враховуючи приватноправовий характер акціонерних правовідносин, їх суб'єктний склад, юридичну рівність окреслених осіб та особливість регулювання (як нормами законодавства, так і локальними актами), можна констатувати, що вони є інститутом цивільного права, а отже, відповідальності в окреслених правовідносинах притаманні усі особливості цивільно-правової відповідальності, в тому числі, й умови застосування. Згідно з ч.1 ст.614 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [2] особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом.

Для притягнення особи до цивільно-правової відповідальності потрібен або повний склад правопорушення, що складається з чотирьох елементів (протиправність, шкода, вина, причинно-наслідковий зв'язок), або у випадках, зазначених у законі чи договорі, – неповний, усічений склад – протиправність і вина (при стягненні неустойки, втраті завдатку тощо). За відсутності хоча б одного з цих елементів цивільна відповідальність не настає.

З огляду на притаманний цивільному праву метод юридичної рівності, вільного волевиявлення та майнової самостійності учасників цивільних відносин, відповідальність учасників акціонерних правовідносин має забезпечувати належне виконання покладених корпоративних обов'язків з боку всіх без винятку їх суб'єктів, у тому числі і юридичної особи.

Ст.80 ЦК України містить вказівку на ризи, притаманні юридичній особі, однією з яких є її самостійна відповідальність за своїми цивільними зобов'язаннями. Зокрема, ст.90 ЦК України закріплює загальний принцип, відповідно до якого юридична особа самостійно відповідає за своїми зобов'язаннями усім належним їй майном. Наявність відокремленого майна є необхідною передумовою участі юридичної особи у цивільному обороті. При цьому відокремленість майна проявляється не лише в його відділенні від майна інших учасників цивільного обороту, але і в чіткому розділенні майна АТ та майна його акціонерів. Звідси похідним є положення цивільного законодавства про самостійну майнову відповідальність товариства, тобто неможливість притягнення його до відповідальності за зобов'язаннями акціонерів. Так, згідно з ч.2 ст.3 Закону України «Про акціонерні товариства» [3], акціонери не відповідають за зобов'язаннями АТ, так само як і товариство не відповідає за зобов'язаннями своїх акціонерів.

Порядок набуття цивільної дієздатності юридичними особами передбачений ч.1 ст.92 ЦК України, де зазначено, що така особа набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів та закону. У зв'язку з викладеним можна констатувати, що АТ є самостійним учасником акціонерних правовідносин, а його дії, що порушують норми права або умови зобов'язання повинні визнаватися діями самого товариства, незважаючи на те, що фактично вони є волевиявленням конкретних фізичних осіб, які входять до складу органів товариства або є його акціонерами, що наділяються відповідними повноваженнями. Саме товариство вступає у правовідносини з третіми особами, тому деталі поведінки осіб, що фактично породжують волю такої юридичної особи, відходять на другий план, оскільки суспільний інтерес фокусується на кінцевому результаті дій товариства, а не на внутрішньому шляху його досягнення. М.С. Малейн з приводу порушеного питання зазначає, що відповідальність юридичної особи не може розглядатися як

відповідальність за чужі дії або вину третіх осіб – робітників та службовців, оскільки саме через них здійснюється вся діяльність юридичних осіб (правомірна та неправомірна). За наявності протиправних винних дій (бездіяльності) робітників та службовців, які виконують службові (трудові) обов'язки, юридична особа відповідає за власні дії, за свою вину [4, с.3–48]. Тобто юридична особа несе відповідальність не лише за дії свого представницького органу, а й за дії інших осіб, залучених до її діяльності. Підтвердженням наведеної думки є положення Постанови Вищого господарського суду України № 53/378-06 від 30.05.2007 р. «Про стягнення коштів» [5], де вказано, що майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі відповідно до ч.1 ст.1166 ЦК України особою, яка її завдала. Відповідно до ч.1 ст.1172 ЦК України, юридична або фізична особа відшкодовує шкоду, завдану їхнім працівником під час виконання ним своїх трудових (службових) обов'язків, та за п.2.1 ст.1191 ЦК України має право зворотної вимоги (регресу) до винної особи у розмірі виплаченого відшкодування, якщо інший розмір не встановлено законом.

Використання такого підходу до регламентації відносин цивільно-правової відповідальності підтверджується розглядом правопорушення, за яке відповідає юридична особа, як форми неналежного здійснення нею своєї право- і дієздатності. При цьому будь-який вияв (факт реалізації) дієздатності юридичної особи слід оцінювати як явище, об'єктивно зумовлене її організаційною єдністю, цементаційним елементом котрої є функціональна єдність всіх складових внутрішньої структури правосуб'єктної організації [6, с.359]. Внутрішні відносини в АТ, до яких залучені її представницькі органи, працівники та акціонери (у разі наділення їх законом представницькими повноваженнями органу волевиявлення товариства), у своїй сукупності

становлять єдину в зовнішніх виявах діяльність правосуб'єктної організації. Отже, якщо правомірні дії товариства визнаються діями останнього, а не фізичних осіб, які входять до складу його органів, то відповідно і протиправні їх дії повинні визнаватися діями саме такої організації.

Якщо дії органа виходять за вказані межі, то в цьому разі орган виходить за межі волі самого товариства. Тому такі дії мають розглядатися як дії членів органів – фізичних осіб. Немає об'єктивних підстав вважати органи товариства самостійними учасниками цивільних правовідносин, тому в жодному разі не можна вести мову і про їх самостійну відповідальність перед особами, з якими у правовідносини вступає сама юридична особа. Суб'єктом цивільно-правової відповідальності визнається лише той, хто може мати цивільні права та обов'язки – він є суб'єктом цивільного права. Наразі органи не можуть бути визнані повноправними суб'єктами цивільно-правових правовідносин. Ми повністю погоджуємося з думкою про те, що посадові особи товариства несуть відповідальність виключно перед самим товариством і в жодному разі не можуть відповідати перед контрагентами юридичної особи, оскільки останні не є самостійними учасниками зовнішніх корпоративних правовідносин, у зв'язку з чим не можуть вступати у правовідносини з кредиторами. На думку В.І. Борисової, оскільки члени органу юридичної особи не розглядаються як самостійні суб'єкти права, то всі наслідки, що настають в результаті їх діяльності, виникають саме для останньої, а відповідальність для них настає лише за умови доведення скоєння ними правопорушення перед самою юридичною особою [7, с.117]. Звернутися до членів правління з вимогами може лише товариство, як до своїх посадових осіб, оскільки саме між ними виникають внутрішні корпоративні правовідносини.

Особливу характеристику в контексті притягнення до відповідальності АТ в корпоративних правовідносинах потребує вина, що зумовлено складністю уяви можливості суб'єктивності усвідомлення власних дій (суб'єктивна сторона) такою юридичною осо-

бою. Згідно з ч.1 ст.614 ЦК України особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини, якщо інше не встановлено договором або законом. Відповідно до ч.2 ст.614 ЦК України відсутність вини доводиться особою, яка порушила зобов'язання. За відсутності вини юридичної особи в порушенні зобов'язання або завданні шкоди закон припускає можливість її звільнення від відповідальності, але обов'язок доведення своєї невинуватості покладається на саму юридичну особу як на суб'єкта відповідальності. Вина передбачає усвідомлення природного зв'язку між дією або утриманням від неї та можливими наслідками, усвідомлення суспільної значущості вчинених дій (або утримання від них) та їх результату [8, с.129–130]. У такий спосіб поєднується інтелектуально-вольове підґрунтя юридично значимої поведінки та соціальна функція вини, завдяки чому вина постає саме як суб'єктивна умова цивільно-правової відповідальності [6, с.302].

У сучасній цивілістиці стосовно проблеми визначення вини склалося дві основні теорії: психологічна та поведінкова. За психологічною теорією, вина – це психічне ставлення особи до вчиненого нею протиправного діяння та його наслідків. Зокрема, Г.К. Матвеев визначає вину, як психічне ставлення порушника цивільного правопорядку у формі умислу або необережності до своїх протиправних дій та їх шкідливих наслідків [9, с.178]. Зазначена теорія, пов'язана з концепціями вини в кримінальному праві, що базується на психологічному відношенні правопорушника до своїх дій та їх наслідків. Вина сприймається як деякою мірою штучне явище, яке не іманентне для відповідальності у сфері приватного права [2, с.490–491], суб'єктами якого можуть бути юридичні особи, що не мають інтелекту, який включається в основу поняття вини як психологічної категорії.

Говорячи про вину в акціонерних правовідносинах, слід виходити з основної функції відповідальності, що має компенсаційний характер. Основною метою відповідальності учасників акціонерних правовідносин є відновлення порушеного суб'єктивного права. Досягнення цієї мети є можливим лише в разі

застосування таких заходів відповідальності, які носять майновий характер, оскільки всі права учасників, навіть немайнові, опосередковано пов'язані з майном [10, с.580]. Зокрема, право акціонера на участь в управлінні АТ має для акціонера особливе значення не саме по собі, а через можливість визначення діяльності товариства та отримання зрештою більшого прибутку. Те саме стосується і права на інформацію, оскільки акціонера цікавлять напрями його інвестицій, організація та результати інвестиційного процесу стосовно його капіталу. У зв'язку з тим, що в акціонерних правовідносинах шкода завжди, в першу чергу, зумовлює виникнення майнових прав, а відповідальність зумовлює повне відшкодування завданих збитків (ч.1 ст.22 ЦК України), то, відповідно, головну роль в окреслених правовідносинах відіграватиме компенсаційний, відновлювальний характер відповідальності.

Зміст ст.611 ЦК України, що збитки підлягають відшкодуванню, може бути кваліфіковано як якісну характеристику ролі і призначення права, що характеризується відшкодуванням, що вбачається у тому, як саме відбувається начебто заміна очікуваного кредитором виконання первинного зобов'язання на зобов'язання іншого змісту [11, с.63]. Крім того, із суті змісту зобов'язання з відшкодування збитків, яким замінюється невиконання зобов'язання, впливає, що головну мету становить не стільки заміна одного зобов'язання іншим, скільки забезпечується таким чином юридична можливість ліквідації несприятливого наслідку порушення боржником свого зобов'язання за рахунок заміни понесених кредитором втрат у вигляді прямих збитків чи недержаного доходу іншими майновими цінностями, зокрема грошима, які стягуються з боржника. Таким чином, відбувається своєрідне врівноваження порушеного права, що, власне кажучи, і є компенсацією. Отже, зазначена норма вказує на те, що в акціонерних правовідносинах не має вирішального значення, на відміну від кримінального, особистість суб'єкта правовідносин, основна мета застосування відповідальності в акціонерних правовідносинах полягає у відшкодуванні майнових витрат, компенсації завданої шкоди.

На сьогодні все більше науковців схиляються до об'єктивно-публічного сприйняття вини як підстави виникнення деліктних зобов'язань. Так, А.Л. Ткачук пропонує розглядати деліктну відповідальність як публічно-правову, а договірну – як приватноправову, наполягаючи на тому, що психологічна концепція вини не відповідає сутності й призначенню договірної відповідальності. Більш адекватною для цілей договірної відповідальності є саме поведінкова концепція вини, у рамках якої під виною розуміється невжиття необхідних заходів для належного виконання зобов'язання [12, с.8].

На наш погляд, концепція психічного ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її наслідків не відповідає сутності та призначенню відповідальності юридичних осіб. Зокрема, це пов'язано з тим, що юридична особа набуває цивільних прав та зобов'язань через свої органи. В об'єктивному розумінні вина має місце в результаті завдання шкоди винною поведінкою посадових осіб. Але законодавством не передбачено залежності від суб'єктивного фактора настання зобов'язання зазначених осіб нести цивільно-правову відповідальність. Відповідальність за дії та рішення посадових осіб несе юридична особа. М.І. Брагинський та В.В. Вітрянський справедливо відзначають, що для оцінки вини суб'єкта його індивідуальні якості, тим більш психологічні переживання відносно допущеного порушення, не мають правового значення [13, с.759]. Отже, можна стверджувати, що для визначення вини використовується абстрактна модель очікуваної поведінки в конкретній ситуації розумного та добросовісного учасника майнового обороту.

Слід зазначити, що в сучасних умовах у Франції та Німеччині існує тенденція розширення сфери безвинної відповідальності в договірних зобов'язаннях, коли стороною зобов'язання є особа-підприємець. Така тенденція пов'язана з «теорією ризику», в рамках якої панує думка, що той, хто займається тією чи іншою діяльністю та отримує вигоди, несе й ризик збитків [14, с.80–81]. Тенденція розширення безвинної відповідальності знайшла також втілення й у п.3 ст.401 Цивільного ко-

дексу Російської Федерації [15], де наявність вини не є необхідною підставою відповідальності за порушення зобов'язання при здійсненні підприємницької діяльності. Одним з основних аргументів прихильників відповідальності без вини є те, що цивільно-правова відповідальність має переважно компенсаційний характер і необхідним є відшкодування шкоди сторони, яка зазнала збитків.

Незважаючи на те, що останнім часом набули розвитку зазначені тенденції, варто звернути увагу на позиції класиків цивілістичної школи в контексті відповідальності учасників цивільно-правових зв'язків. Зокрема, заслуговує на увагу підхід О.О. Красавчикова, який вважає, що обов'язок відшкодувати завдану шкоду без наявності вини не є відповідальністю, а є особливою правовою формою відновлення майнового становища потерпілого [16, с.127–128].

Крім того, оскільки цивільно-правова відповідальність (у тому числі, й відповідальність в акціонерних правовідносинах) може застосовуватися відразу до декількох осіб (солідарна, субсидарна), то при безневинній відповідальності неможливо довести ступінь вини кожної особи окремо, щоб визначити межі відповідальності кожного та передбачити підстави виключення відповідальності, звільнення від неї, її обмеження тощо для невинних осіб. Наприклад, рішенням колегіального виконавчого органу АТ було завдано шкоду, але не всі члени зазначеного органу голосували за його прийняття. Якщо розглядати відповідальність в об'єктивному її розумінні, то в даному випадку солідарну відповідальність мають нести всі члени виконавчого органу, але це суперечить нормам чинного законодавства, оскільки ніхто не повинен відповідати за дії інших осіб, окрім випадків встановлених законодавством (ст.618 ЦК України).

Отже, на підставі викладеного можна зробити висновок, що відповідальність в акціонерних правовідносинах має суб'єктивний характер, тобто виникає лише за наявності в їх учасника вини як обов'язкової ознаки правопорушення та є стимулом належної поведінки учасників зазначених правовідносин, не допускає порушення їх прав та законних ін-

тересів, а в разі їх порушення покликана їх захищати та компенсувати завдану шкоду. Оскільки одним із учасників акціонерних правовідносин є АТ, то найбільш сутності та призначенню відповідальності юридичних осіб відповідає поведінкова концепція вини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права : изд. 3-е, стереотип. / И. А. Покровский. – М. : Статут, 2001. – 353 с.
2. Цивільний кодекс України : науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). – Т. 7 : Загальні положення про зобов'язання та договір / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Х. : ФО-П Лисяк Л. С., 2012. – 736 с.
3. Закон України «Про акціонерні товариства» : від 17.09.2008 р., № 514-VI // ВВР України. – 2008. – № 50 ; № 50–51. – Ст. 384.
4. Малейн Н. С. Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях / Н. С. Малейн. – М. : Наука, 1968. – 207 с.
5. Постанова Вищого Господарського Суду України (справа про стягнення коштів) : від 30.05.2007 р., № 53/378-06 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/690392>.
6. Примак В. Д. Вина і добросовісність у цивільному праві (теорія, законодавство, судова практика) / В. Д. Примак. – К. : ЮрінкомІнтер, 2008. – 432 с.
7. Борисова В. І. Питання управління юридичними особами і їх вирішення за чинним законодавством України / В. І. Борисова / Право України. – 2009. – № 5. – С. 113–120.
8. Иоффе О. С. Обязательственное право / О. С. Иоффе. – М. : Юридическая литература, 1975. – 872 с.
9. Матвеев Г. К. Вина в советском гражданском праве / Г. К. Матвеев. – К. : Изд-во КГУ, 1955. – 308 с.

10. Долинская В. В. Акционерное право. Основные положения и тенденции : моногр. / В. В. Долинская. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – 736 с.

11. Проблемы правовой ответственности : моногр. / [Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін.]; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. – Х. : Право, 2014. – 348 с.

12. Ткачук А. Л. Значення вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / А. Л. Ткачук ; Київськ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 18 с.

13. Брагинский М. И. Договорное право. Книга первая : Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – 2-е

изд. – М. : Юрийдиздат, 2005. – 847 с.

14. Федорко М. С. Категорія вини в інституті договірної відповідальності України та окремих зарубіжних країн / М. С. Федорко // Перші юридичні диспути з актуальних проблем приватного права присвячені пам'яті С. В. Васьковського : матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. (15–16 квітня 2011 р.). – Одеса : Астропринт, 2011. – С. 78–82.

15. Гражданский кодекс Российской Федерации : от 30.11.1994 г., № 51-ФЗ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.consultant.ru/popular/gkrfl>.

16. Красавчиков О. А. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности / О. А. Красавчиков. – М. : Юридическая литература, 1966. – 200 с.

Гришина І. І. Суб'єктивні підстави відповідальності акціонерного товариства як учасника акціонерних правовідносин / І. І. Гришина // Форум права. – 2016. – № 4. – С. 84–89 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2016_4_16.pdf

Розглянуто особливості застосування вини у відповідальності акціонерного товариства. На підставі проведеного аналізу зроблено висновок, що вина є обов'язковою умовою застосування відповідальності до товариства, як учасника досліджуваних правовідносин. Звернуто увагу, що «психологічна концепція» розуміння вини суперечить компенсаційній функції відповідальності в акціонерних правовідносинах та ускладнює її застосування до акціонерного товариства.

Гришина И.И. Субъективные основания ответственности акционерного общества как участника акционерных правоотношений

Рассмотрены особенности применения вины в ответственности акционерного общества. На основании проведенного анализа сделан вывод, что вина является обязательным условием применения ответственности к обществу как участнику рассматриваемых правоотношений. Обращено внимание, что «психологическая концепция» понимания вины противоречит компенсационной функции ответственности в акционерных правоотношениях и затрудняет ее применение к акционерному обществу.

Hrishina I.I. Subjective Grounds of Responsibility of Joint-Stock Company as Participant of Joint-Stock Legal Relationships

Features of fault implementation in joint-stock company liability are researched by the author in the article. On the basis of analysis results the author came to the conclusion that fault is a required reason for implementation of liability to the company, as a participant of legal relationships under the research. It was emphasized that «the psychological concept» of fault understanding contradicts to compensatory liability function in joint-stock legal relationships and complicates its implementation to joint-stock companies.